

15. SZÁZADI ERDÉLYI ANTIFONÁLE-TÖREDÉKEK ÉS FERENCES HORDOZÓKÖNYVEIK*

Gilányi Gabriella

A középkori liturgikus zenei kódextöredékek kutatásának izgalmas pontja új, ismeretlen fragmentumok regisztrálása során az a felismerés, hogy az elénekelt kottaképet már láttuk valahol. Néhány szerencsés esetben egy jól ismert kódex lappangó töredéke/töredékei kerülnek így napvilágra, és sorakoznak egyre bővülő számban.¹ Más alkalommal viszont a lelet nem a szakirodalomban feljegyzett, tehát egy előzőleg ismert és kutatott kódexre utal, hanem egy új középkori kézíratra következtethetünk darabjaiból: ebben az esetben olyan kódextöredék képét idézi fel, amelyre más, akár egész távoli gyűjteményből emlékszünk.

Az interdiszciplináris mediavisztikai kutatások és az új informatikai eszközök korában akár már két-három összetartozó töredékdarab sokszempontú vizsgálata nyomán is feltérképezhető a virtuális kódex, lehetővé válik a műfaj- és kormeghatározás, az intézményi háttér, tulajdonos, proveniencia megállapítása. Az újonnan felfedezett kódextöredékek ugyanakkor nem pusztán egy kirakós darabjai, amelyeket össze lehet illeszteni. Az újabb részek nem csak kiegészítik, de megsokszorozzák a magányos lelet által hordozott információ-tartalmat. Sőt, bizonyos szempontból, pl. a zenei paleográfiai vizsgálat aspektusából a töredékek a teljes forrással egyenértékűek, hiszen két-három fóliódarab már elég ahhoz, hogy a kódex teljes zenei írásjel-, azaz neumakészletét felrajzoljuk, amellet, hogy a gyarapodó liturgikus és zenei tartalom egy másik szálon szintén egyre közelebb visz az egykori anyakódexhez.

E tanulmányban három, nemrégiben véletlenül felfedezett, de ugyanabból a 15. századi antifonáléból származó zenei kódextöredék és hordozókönyveik történetének rekonstruálására teszünk kísérletet.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00073/16/1) támogatásával és az NKFIH 120643. sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Pl. a Váradi (Zalka) Antifonále (SZENDREI 1999, 64: C 53) rekonstrukciójához kapcsolódó, évtizedek óta zajló kutatómunkát említhetjük, amely a monumentális kódex elszórt töredékeit számos magyar és határon túli őrzőhelyről tárta fel, legújabbán Czagány Zsuzsa vizsgálata során.

A fragmentumok távoli őrzőhelyekről kerültek elénekelt: Budapesten, Gyöngyösön és Csíkszeredában őrzött gyűjteményekben illetve azok katalógus-fotóin fedeztük fel őket. Mind a három töredéket antikvákra ragasztották könyvborítóként, tehát régi nyomtatott könyvek megerősítésére használták – végső soron ez a funkció őrizte meg őket az utókornak.

*

A középkori liturgikus kódextöredékek szisztematikus feltárásában úttörő szerepet vállaló Fragmenta Codicum Kutatócsoport² Mezey László és munkatársai által szerkesztett katalógusa³ vezetett el 2013-ban a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárába, ahol liturgikus kódextöredékek tucatjait vonhattuk újabb zenei paleográfiai vizsgálatok alá.⁴ A jegyzék kb. 76 db hangjelzett töredékének kottairását elemeztük, ennek révén több esetben is lehetővé vált a fragmentumok proveniencia-meghatározása.

A leletek között egy 15. századi antifonáléból származó fólió kivételesen gondos, a magyar notációs hagyományt követő hangjelzése azonnal felkeltette figyelmünket (*1. facsimile*), s mivel jól emlékeztünkbe vésődött, jellegzetes írásmódját és kottaképét felismertük az MTA BTK Régi Zenetörténeti Osztály Gyöngyösi Ferences Könyvtárból származó archivált fekete-fehér fragmentum-fotóinak egyikén (*2. facsimile*).⁵ Valószínűnek tűnt, hogy ugyanannak a kódexnek újabb darabja került elő.

Később megint ehhez a virtuális kézírathoz vezettek a szálak. A Csíksomlyói Ferences Könyvtár egykori könyvvállományát őrző Csíki Székely Múzeum Muckenhaupt Erzsébet, Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes által publikált töredékkatalógusát⁶ lapozgatva

² A Mezey László által 1974-ben alapított Fragmenta Codicum műhely a magyar könyvtárakban található összes kódextöredék rendszeres kutatására jött létre az Eötvös Kollégiumban, 2000-től befogadó intézménye az Országos Széchényi Könyvtár.

³ MEZEY ET AL. 1989, 84.

⁴ GILÁNYI 2014, 389–394, illetve GILÁNYI 2016.

⁵ SZENDREI 1981, F 143.

⁶ Katalógus-jegyzékszám: Cz. Fr. 10 (Sign. Inv. 1766–69). Lásd CZAGÁNY ET AL. 2006, 187–189, illetve 225: 5. kép.

láttuk meg egy töredék fotómásolatát, amely minden kétséget kizáróan ugyanerre az antifonáléra utalt (2. *facsimile*). Korábbi töredékpárunkat tehát még egy lelettel gyarapíthattuk: a rejtélyes kódexnek immár három darabja állt rendelkezésre a vizsgálat számára.

A töredékeken szereplő notációt már 2013-ban is próbáltuk behatárolni: ez a kottakép a középkori magyar hangjelzés egy ritka, Észak-Kelet-Magyarországhoz, szorosabban Erdélyhez köthető változatának tűnt, amely következtetésünket az Erdélyben megtalált fóliódarab is megerősítette,⁷ jöllehet e felfedezés előtt nem volt elképzelésünk arra vonatkozóan, mi módon kötődhet a budapesti és a gyöngyösi lelet Erdélyhez. Az erdélyi notációtípus, amelynek tipikus vonásairól Szendrei Janka zenei paleográfiai monográfiájában olvashatunk,⁸ sajnos elenyésző számú forrásban maradt fenn. Szinte kizárólag töredékes leletek állnak rendelkezésre a típus tanulmányozásához, emiatt minden lappangó, a vizsgálat szerint kelet-magyarországiént azonosítható lelet rendkívül értékes, a magyar paleográfiatörténetben jelentős hézagot pótol. Az erdélyi notáció, melynek jellegzetességeire a későbbiekben fogok kitérni, a 15. században a központi magyar hangjelzéstől elágazó, tradicionális altípusként alapvetően nem kódex-díszírás volt, hanem félkurzív használati notáció, amely ugyanakkor jelentős esztétikai értékkel is bírt.

A fellelt töredékek összetartozását elsőként a sorvégi őrhang, a custos érdekes rajzolata erősítette meg: a három töredéken látható speciális formát korábban nem dokumentáltuk máshonnan, bár a típus egyes válfajai felvidéki és erdélyi (elsősorban Csíkból származó) forrásokból ismerősek, s a főtípust egyébként szokás felvidéki custosnak is nevezni.⁹

*

Az azonos kódexből származó fragmentumok vizsgálata komoly lehetőséget teremt a szélesebb érvényű művelődéstörténeti összefüggések felismerésére is, így a zenetörténeti szempontokon túl a társtudományok számára is értékes adatokkal szolgál. Az ugyanabból a kódexből kivágott, később könyvborítóként hasznosított töredékek a beléjük kötött, többnyire nyomtatott művek sorsáról, tulajdonosairól, használati helyeiről tudósíthatnak. Abból, hogy a könyvteszteket egyazon kódex szétszabdalt fólióiban találjuk meg, egyes esetekben egykor együtt őrzött könyvgyűjtemények távolra elkerült köteteire következtethetünk, szerencsés esetben századokkal előtti könyvtárállományokat rekonstruálhatunk. Ez fordí-

tottan is érvényes: a könyvborítónak szétvágott kódex történetéről szolgálhatnak adalékkal a hordozókönyv bejegyzései, pl. a régi tulajdonos személye releváns kiindulópont az azonosítás során, főként abban az esetben, amikor a kódex liturgikus tartalma, zenei anyaga kevésbé iránymutató. Következésképp, a későbbi művet és századokkal korábbi pergamen borítóját érdemes együtt vizsgálni. Mivel a kódextöredékek kapcsán felmerülő könyv- intézmény-, és zenetörténeti adatok ebben az esetben együtt formálnak kerek, egész történetet – a kódexfragmentumok és a hordozókönyvek sorsa igen szorosan összefonódik –, a tanulmány első felében a hordozókönyvek utáni kutatómunka részleteiről számolunk be, amelyet a második részben a zenei fragmentumok zenei paleográfiai, liturgiai és dallami összehasonlító vizsgálatának eredményeivel egészítünk majd ki.

*

Töredékeink egy egykori magyar egyházmegyes hagyományt közvetítő zenei kódexre utalnak, ugyanakkor a Gyöngyösön és Csíkszeredán őrzött nyomtatott hordozókönyvekről már rögtön tudható, hogy ferences tulajdonúak, s a ferenceseknél nem lokális, hanem központosított, kuriális liturgiát végeztek. A kódextöredékek tehát más egyházi intézményből kerültek a birtokukba. A hordozókönyvek ferences rendi eredete bizonyos: a ferences őrzőhely mellett ezt a tulajdonosi bejegyzések teszik egyértelművé. A Pálos Könyvtárból származó, elsőként felfedezett lelet esetében viszont a ferences rendi kötődés elsőre rejtve maradt. A borító-töredéket regisztráló *Fragmenta codicum-katalógus* a 87. számú tételként jelöli meg a szóban forgó fóliót,¹⁰ amellyel két lengyel egyházi művet tartalmazó kolligátumot borították be.¹¹ A borítót lefejtették és restaurálták,¹² a katalógusban találtuk meg a hordozókönyvre, illetve annak tulajdonosaira utaló bejegyzéseket:

¹⁰ Katalógus-jegyzékszám: S. Fr. l. m. 87. Lásd MEZEY ET AL. 1989, 84.

¹¹ A kolligátum tartalma: Laurentius Faunteus: *Disputation theologica de D. Petri... in ecclesia Christi principatu*. Posnaniae, 1583. – Stephanus Tuccius: *Oratio in exequiis Gregorii XIII. Cracoviae*, 1585. A borító-töredéket az összes többivel együtt a *Fragmenta Codicum* Kutatócsoport vizsgálati során restauráltatta, a fragmentumokat a gazdag kutatási dokumentációval együtt őrzi a gyűjtemény.

¹² A Pálos Könyvtár szekrényeiből nyolc vastag dosszié került elő, amelyekben egy elemző vizsgálat számára kitűnően előkészített, borítékolt, jegyzetlapokkal ellátott formában található a fragmentumok. A dossziék is a *Fragmenta Codicum*-kötet tartalmi osztályozását mutatják: a *Patristica*, a *Grammatica* és a *Theologia* csoportokba tartozó kódextöredékek után a *Psalterium Chori* címet viselő negyedik dossziétól következnek a kottás, vagyis a liturgikus zenei kódextöredékek. A IV–VII. dossziékban összesen 76 számmal ellátott (a 71.-től a 146. számig) tételt találtunk, ezek között a 87. a szóban forgó fragmentum.

⁷ A katalógus leírása is erdélyi eredetűnek határozza meg a fragmentumot. Lásd CZAGÁNY ET AL. 2006, 164–165.

⁸ Az erdélyi notációtípusról lásd SZENDREI 1999, 62–63, 72–73. Újabb: GILÁNYI 2017.

⁹ Lásd SZENDREI 1999, 74.

Ex libris Michaelis Tabij Canonici Vespriensis Archidiaconi Simigbiensis 1652.

Ab. R. D. Michaele Tabio donatus Conventui S. Martiny OSPB 1656.

Est Stephani Szögediensis.

Segítheti az azonosítást, hogy a hordozókönyvekben felbukkanó Taby Mihály és Szegedi István személyneveket más régi nyomtatványban is megtaláljuk. Soltész Zoltánné, a Gyöngyösi Ferences Könyvtár ősnomtatványait, antikváit és azok possessorait számba vevő alapvető munkák szerzője, a gyöngyösi könyvtár köteteiben szereplő 17. századi ferences könyvgyűjtők között említi meg Taby Mihály veszprémi kanonokot és sümegi archidiakónust,¹³ akit Dezséri Bachó László kutatásai szerint a gyöngyösi plébánia első káplánjaként működött 1624-ben.¹⁴ Taby Mihály nemcsak a ferences renddel, de Gyöngyössel is kapcsolatba hozható, s a Dezséri által említett plébánia nem lehet más, mint a ferencrendiek gyöngyösi Sarlós Boldogasszony temploma, mely mintegy 300 környező falut szolgált szertartásain.¹⁵ A kötet ezek alapján Gyöngyösön lehetett már a 17. század első felében, bár azt nem tudni, mikor és milyen körülmények között került Tabyhoz.

A 1613–1621 közöttre datált gyöngyösi ferences könyvtárregiszter¹⁶ ugyan nem említi meg a kolligátumot, de ez nem jelenti azt, hogy az nem volt Gyöngyösön, hiszen a rendház általános gyakorlata alapján a könyvek többsége ki volt adva a szerzetesek saját használatára (ad usum),¹⁷ ennek folytán az összeírásból is kimaradhatott.

Az előzéklapon szereplő másik név tulajdonosának azonosítása kissé bizonytalanabb. A név birtokosa nagy valószínűséggel ugyanaz a személy, akinek nevét a gyöngyösi ferences könyvgyűjtemény egy másik antikva-kötetében¹⁸ is olvashatjuk – ahol egy 1610-re datált bejegyzésben szerepel a következőképp:

Ex libris. Stephanj Zöld Szögediensis parochj tunc Szent Ersebetiensis anno 1610.

Zavart okozhat egyrészt a plébánia itt olvasható megjelölése (Szent Erzsébet), másrészt Gyöngyöshöz kötése. A korabeli gyöngyösi ferences plébániatemplom védőszentje ugyanis nem Szent Erzsébet volt, ugyan-

akkor ilyen titulusú egyházat találunk Gyöngyösön a 17. század első felében: a betelepült tótok számára átengedett templomot.¹⁹ Ez az irány a továbbiakat illetően sajnos zsákutcának bizonyult.

Értékes adatokkal szolgált viszont az a levéltári dokumentumok között fennmaradt, tizedbevételekhez kapcsolódó kimutatás, amelyet Szederkényi Nándor Heves vármegye történetét bemutató munkája dolgoz fel. Egy 1605-ös papi illetékről szóló nyugtán ugyanis fellelhető a Szegedi Zöld István név, ráadásul „a szenterzsébeti egyház szolgálja”-ként, aki

„a tizedbevételekből a debroi járásban, illetékét teljesen, a nyolczadot s a káptalani cathedraticumot parochiája s filiái, ugymint Szent-Erzsébet, Várasszó és Szent-Domonkos javára kézéhez vette sept. 1-én 1605-ben.”²⁰

Valószínű, hogy a II. András által alapított és lányáról elnevezett egyházzól, a Gyöngyöstől kb. 40 kilométerre észak-keletre fekvő Szentersébetről, mai nevén Bükkszenterzsébetről lehet szó (illetve a közeli Várasszóról és Szentdomonkosról), s annak plébánosáról, aki a tizedből járó papi illetékét 1605 szeptemberében bizonylat ellenében megkapta.²¹

Hogy miképpen kerülhetett a Pálos Könyvtárban őrzött lengyel teológiai vitairat a szenterzsébeti plébános tulajdonába, majd onnan a gyöngyösi ferences kolostorba, ráadásul nem egyedüli könyvként, ahogy arra a más antikvárokban található Szegedi István-possessorbejegyzések utalnak, a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk megállapítani. Azt sem tudjuk, hogy a hangjelzett pergamen kódexfragmentum Szentersébeten a könyvhöz tartozott-e már. Nagy valószínűséggel nem: a nyomtatott műveket feltehetően csak később, Gyöngyösön köthették be, nyilván más kötetekkel együtt, és ennek a munkának a során kerülhetett a kolligátumra a pergamen megerősítés.

Kolligátumunk Gyöngyösről való elkerülése viszont egész pontosan rekonstruálható: a később Taby Mihály tulajdonában álló kötet ugyanis 1656-ban elkerült a veszprémi kanonoktól, saját bejegyzése szerint a pannonhalmi apátságnak adományozta a könyvet,²² ekkor már nyilván a pergamen borítóval együtt, amely egészen a Pálos Könyvtárba kerüléséig

¹⁹ DEZSÉRI 1944, 110.

²⁰ SZEDERKÉNYI 1891, III. fejezet. Lásd még ZSINKA 1929, 53. „Hevesvármegye, Bükkszenterzsébet: Szegedi Zöld István 1605. szept.” A nyugtákon feltűnő lelkészi/plébánosi nevek felekezeti hovatartozása Zsinka szerint is kétséges, a helységnevek tanúsága alapján nyilvánvaló, hogy Szegedi Zöld István nem protestáns lelkész, hanem katolikus pap volt.

²¹ „Szegedi Zöld István szenterzsébeti egyház szolgáljának, hogy a tizedbevételekből a debroi járásban, illetékét teljesen, a nyolczadot s a káptalani cathedraticumot parochiája s filiái, ugymint Szent-Erzsébet, Várasszó és Szent-Domonkos javáraVö. SZEDERKÉNYI 1891, III. fejezet.

²² *Ab. R. D. Michaele Tabio donatus Conventui S. Martiny OSPB 1656.*

¹³ SOLTÉSZ 1993, 140; SOLTÉSZ 1997, 279.

¹⁴ DEZSÉRI 1941, 121.

¹⁵ „A nép ragaszkodásának bizonyítéka, hogy a barátok temploma az istentiszteletek alatt mindig zsúfolva volt hívekkel. Gyöngyös a hódoltsági időkben olyan lelki központ volt, amely az ország tavoli vidékeiről is vonzotta a sok helyen pasztor nélkül maradt nyajat.” DEZSÉRI 1944, 63.

¹⁶ Lásd KAISER 1930.

¹⁷ FÁY 2013, 1168.

¹⁸ A szóban forgó kötet: Petrus de Palude: *Sermones de sanctis*. Strassburg, 1488. Inc. 178. SAJÓ–SOLTÉSZ 1970, 2662d. Az adatot megtaláltuk: SOLTÉSZ 1993, 140.

rajta maradt. Ez a pannonhalmi átadás-átvétel pontosan dokumentálható a Récsey Viktor által kiadott 1658-as pannonhalmi könyvtárjegyzékben, mely a szóban forgó, két évvel korábban ajándékba kapott kötetet pontosan megnevezi az állományban.²³ Az 1658-as pannonhalmi könyvjegyzék az egyik legjelentősebb fennmaradt korabeli regiszter, amely egy neves egyházi könyvgyűjteményről képet ad.²⁴ A katalógus összeírása a német származású Magger Placid pannonhalmi főapát nevéhez fűződik, aki a leszegényedett könyvtár gyarapítását szívügyének tekintette, s a több mint 2000 tételből álló repertórium összegyűjtése a Taby Mihályéhoz hasonló adományoknak és rendszeres könyvbeszerzéseknek volt köszönhető.²⁵

Szerencsére a kötet 1658 utáni sorsa is nyomon követhető. A 18. század végén, II. József abolíciós rendelete nyomán, a kolligátum azok között a kötetek között lehetett, amelyek nem kallódtak el, hanem a pannonhalmi kolostorból az Egyetemi Könyvtár állományába kerültek át.²⁶ A Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárát az Egyetemi Könyvtár fölös példányaiból, és tévedésből ide szállított régi nyomtatványaiból töltötték fel a 19. század elején:²⁷ ennek folyamán kerülhetett a kötet és középkori pergamen borítója, hosszú út után végül a Pálos Könyvtár budapesti gyűjteményébe. A mai őrzőhely dacára minden jel arra mutat tehát, és tárgyunk szempontjából ez kulcsfontosságú, hogy a fragmentum és hordozókönyve történetének egy pontján a Gyöngyösi Ferenc Kolostorhoz kapcsolódott.

*

Ismeretlen hangjelzett anyakódexünk második darabja egy ma is Gyöngyösön található latin nyelvű antikvát borít. Az őrzőhely mivolta itt nem szorul magyarázatra: a kötet évszázadokon át a ferences kolostor tulajdonában volt, és most is az állomány része. A pergamen egy háromrészes kolligátumot fog egybe: a ferences skolasztikus vallásfilozófus, Petrus Tartaretus 1503-ban, Lyonban kiadott Aristotelés-kommentárját.²⁸ Kötéstábla nélkül, szakszerűtlenül, a puha előzéklapokra ragasztották fel. A töredéket a másik fragmentumnál rosszabb állapotban találtuk meg: eddig még nem fejtették le, így a töredék belső oldala

nem látható. Az előzéklapon tulajdonosi bejegyzés, bélyegzők és egy 20. századi ceruzás jegyzet szerepel: a legjelentősebb ezek közül a könyv 1721-es gyöngyösi könyvtárbeli jelenlétét bizonyító fekete tintás szövegfelirat: *Conventus Gyöngyösiensis Frater Minorum Reformatorum SS. Salvatoris 1721*. A dátumhoz egyébként egy nagy gyöngyösi könyvtárrendezés is kapcsolódik. Ahogy Fáy Zoltán rámutatott,²⁹ a gyöngyösi konventet megnevező beírások legtöbbje az 1721-es könyvtárrendezés során került az ősnymtatványokba, érdekes módon a könyvtárra való konkrét utalást azonban szinte mindig elkerülték az atyák.³⁰

Fontos adalék a kötet kutatástörténetéhez az előzéklapon olvasható ceruzás jegyzet 1907-ből, Ballagi Aladár történésztől (Ballagi Mór fiától), aki vélhetően egy gyöngyösi kutatóút során tekintette meg a kolligátumot:

„Nem ez a legrégebb, hanem Pelbartus de Themeswar”.

1907, viiii. 6.

A Magyar Könyvszemle 1879-es évfolyamában találunk fogódzót a megjegyzés értelmezéséhez: Ballagi Aladár a Csíksomlyói Ferences Könyvtárban tett 1879-es látogatásáról beszámolva említi meg a fellelt incunabulák között a ferences Temesvári Pelbárt prédikációkat tartalmazó 1498-ban nyomtatott művét, amelyre az 1503-mas Tartaretus-kommentár fellapozásakor nyilván visszaemlékezhetett.³¹ Hogy miért utalt rá? A művek között szorosabb kapcsolódást aligha találunk – egy 1503-as kommentár áll szemben egy 1489-es prédikációs kötettel –, ugyanakkor számos közös pont fedezhető fel a két szerző érdeklődésében, életútjában. Tartaretus és Temesvári Pelbárt ugyanis kortársak voltak, mindketten komoly vallásfilozófiai tanulmányokat végeztek (előbbi Párizsban, utóbbi Krakkóban), és a legjelentősebb, nagy olvasottságú ferences skolasztikusok között emlegetik őket. A Ballagitól származó idézet csak érdekesség a kötet kutatástörténetéből, számunkra az a tény fontos, hogy vizsgálatai során a 20. század elején biztosan kézben tartotta kötetünket is.

Visszakanyarodva a bejegyzésekhez, 1721-nél korábbi tulajdonosra utaló margináliát sajnos nem találtunk a kötetben. 1953 után kerülhetett bele az OSZK Gyöngyös Múemlékkönyvtár pecsétje, amely az államosítás után a volt gyöngyösi Orczy-kastélyba átszállított ferences gyűjtemény új nevét rögzíti. Az előzéklap egy rejtélyes bélyegzőnyoma a következőt közli: *OSZK Átengedett fölőspéldány 50, 51, 52/67. sz.* Ez legnagyobb valószínűséggel a gyűjtemény 1979-es

²³ RÉCSEY 1902, 23, 425. szám alatt: *Disputatio Theologica D. Petri et Romani Pontificis successoris eius in Ecclesia Christi principatu*.

²⁴ A regisztert Magger Placid kapcsán említi: MADAS–MONOK 2003, 129.

²⁵ A 22 szakcsoportba rendezett jegyzék egy számos tudományos területet átfogó, jelentékeny gyűjteményről tudósít.

²⁶ MADAS–MONOK 2003, 129.

²⁷ Lásd DIÓS 2005, *Pálos Könyvtár* szócikk, online: http://lexikon.katolikus.hu/P/Palos_Konyvtar.html (2017. 04.18.).

²⁸ Petrus Tartaretus, *Clarissima sigularis[ue] totius philosophie necnon Metaphisice Aristotelis Magistri Petri Tatareti expositio*, Lyon, Nicolai Wolff Alemant, 1503. nov. 29.). Jelzet: Ant. 674.

²⁹ FÁY 2013, 1174–1175.

³⁰ Általában úgy, hogy a könyvtárra való konkrét utalást elkerülték.

³¹ A szóban forgó mű Csíksomlyón *Opus. serm. Pomery de tempore... per fratrem Pelbartum de themeswar*. Lásd BALLAGI 1879, 266.

visszaszállításakor került a kötetbe, homályos indítékből. Még egy adat színesítheti a képet: a kolligátum első része, Tartaretus műve apró, gondos kézírású margináliákkal van tele, nyilvánvaló, hogy a példányt nagyon alaposan tanulmányozta egy tudós szerzetes, egykori használója vagy tulajdonosa, aki tudását biztosan valamely külföldi egyetemen szerezte, mint 15. századi ferences elődje, Temesvári Pelbárt.

*

A harmadik, ma Csíkszeredán őrzött, de a Csíksomlyói Ferences Könyvtárból származó töredék egy öt műből álló kolligátumom borít.³²

A kötetek krakkói és ingolstadi kiadásúak, 1542–1544-ből, illetve 1582-ből. A pergamenre az első (fő)mű címét rá is írták: a lengyel születésű, később a litván nagyhercegi udvarban tevékenykedő, s Litvánia történetét elsőként papírra vető Augustus Rotundus lengyel egyházi rendekről írott munkájáról van szó. Ezen a ponton muszáj észrevenni az összefüggést: ismét lengyel művek kerültek élénk. Ha nem véletlen az egybeesés (feltehetően nem), egyetlen dolog magyarázhatja, miért szerepelnek lengyel munkák ilyen feltűnő arányban a korabeli ferenceseknél, az, hogy egyes szerzetesek talán krakkói egyetemi tanulmányaik során szerezték be e köteteket. A 14–16. század folyamán számos egyházi személy folytatott magasabb tanulmányokat a krakkói egyetemen, amely a magyar ferencesek által különösen kedvelt és látogatott intézmény volt: az országhatárhoz legközelebb eső egyetem középkori története során mintegy 4000 magyar diákot fogadott.³³ Számuk az 1490-es években annyira megnövekedett, hogy az egyetemi szabályok lehetősége alapján saját testületet hoztak létre (*Bursa Hungarorum*), és saját kápolnában tartották liturgikus szertartásaikat (*Capella Hungarorum ad S. Franciscum*). A Bursa Hungarorum Schrauf Károly által szerkesztett 15–16. századi jegyzéke arra is felhívja a figyelmet, hogy nem fért el minden magyar a Bursában, volt, aki a városban lakott, így a jegyzékben felsorolt öt gyöngyösi diákon kívül (akiket nem lehetséges pontosan azonosítani³⁴) többen is lehettek.

³² Coll. 1. [Augustus Rotundus (marginália)]: *De dignitate ordinis ecclesiastici regni Poloniae*. – Cracovie, In Officina Lazari, 1582. Coll. 2. Stanislaus Socolovius: *Compositio sive pro dote ecclesiastica ex haereditate Christi ad ordines Poloniae regni...concio*. – Cracovie, In Officina Lazari, 1582. Coll. 3. [Fornari Callisto] Placentinus, Calistus: *De libero arbitrio atque eius virtute ac dignitate. Trad. Lat.* – Ingolstadtii, in officina Alexandri Vveissenhorn, 1542. Coll. 4. Cochlaeus, Johannes: *Sacerdotii ac sacrificii novae legis defensio, adversus Vuolfgangi Musculi*. – Ingolstadtii, excudebat Alexandri Vveissenhorn, 1544. Coll. 5. Cochlaeus, Johannes: *Replia brevis – adversus prolixam Responzionem Henrici Bullingeri. De scripturae et ecclesiae auctoritate*. – Ingolstadtii, apud Alexandri Vveissenhorn, 1544. Utolsó tétele nem teljes. Lásd CZAGÁNY ET AL. 2006, 188.

³³ NYÁRY 1942, 21.

³⁴ SCHRAUF 1893, 120.

Kötéstábla a csíksomlyói kolligátumnál sincs, és ahogy Muckenaupt Erzsébet is megerősítette, a pergamentöredéket hasonlóan hevenyészett módon ragasztották rá a külső részre, mint a másik darabot a gyöngyösi kolligátumra. E fontos analógia egyúttal bizonyítékul szolgál arra vonatkozóan, hogy a kódexlapokat szétválasztásuk után ugyanott, ugyanazok a kezek használták fel borítóként.³⁵

A csíksomlyói gyűjteményből származó lelet esetében is arra gondolhatunk, hogy az átkötés helyszíne Gyöngyös lehetett. A ferences rend 17. század eleji magyarországi központjaként, a rendi káptalanok helyszíneként működő kolostor bizonyíthatóan élénk kapcsolatot ápolt a többi rendházzal. Ebbe beletartozhatott a patronálás, vagy a szegényebb kolostorok könyvekkel való ellátása is, szerzetesek küldése oda, ahol szükség lehetett rájuk. A csíksomlyói kolostor a mindennapi élet nehézségeit tekintve bizonyosan az egyik első volt a támogatandók sorában; az itteni szerzetesek a protestantizmus teljes érvényűvé válása után a katolikus székelység és a csángók között egyedülként láttak el pasztorációs és missziós tevékenységet, s ehhez mindenki másnál nagyobb szükségük lehetett szerzetesekre és könyvekre.

A ferencesek saját könyveikkel együtt utaztak, így a kötetek vándorlása, felbukkanása az egyik, majd a másik ferences könyvtárban nem volt szokatlan. E könyvvándorlás jelenségét az irodalomtörténeti vizsgálatok is alátámasztják: pl. a kaplonyi, szatmári, szegedi ferences kolostorok gyűjteményeiben is található eredetileg Gyöngyösről elszármazott kötetek.³⁶

Mit árul el még a csíki kolligátum és annak pergamen kódexborítója? Az első belefoglalt teoretikus mű címlapján az 1682-es dátum és a Conventus Csikiensis bejegyzés szerepel, vagyis 1682-ben már bizonyosan a kolostorhoz tartozott a kötet. A bejegyzés az aktuális (és a kolostorban gyakran levezényelt) könyvtári és kolostori leltár során kerülhetett bele.³⁷ A kézírás is azonosítható és a zenetörténész számára különösen kedves, hiszen a nagy zenei műveltségű Kájoni Jánosé, aki ekkoriban guardiánként működött Csíksomlyón.³⁸ Korábbiak, 1682 előttinek tűnnek azok a csíki eredetű családnev-bejegyzések,³⁹ amelyek a ragasztott

³⁵ A Pálos Könyvtárban található könyv kötését sajnos nem tanulmányozhattuk, hiszen arról a pergamen korábban lefejtették, de az analógiák alapján ugyanerre a gyenge minőségű kötésre következtethetünk.

³⁶ Lásd MAGYAR–ZVARA 2009; EMÓDI 2013.

³⁷ Köszönettel tartozom Muckenaupt Erzsébetnek készséges segítségéért, a csíki fragmentumhoz és a hordozókönyvéhez kapcsolódó adatokért.

³⁸ 1687-ben ott is halt meg.

³⁹ Peter Kouacz, Balogh Istua(n), Pal Istuan, Füstös András, Daruas Marton, Dar(vas) Janosne, Gal Georgji, Santa Marton, Lukacz Peter, Gotbard Peter, Bodo Petre, Bodo Mate, Bartalis Miklos. Lásd CZAGÁNY ET AL. 2006, 188.

papíron, a háttámlán belül sorakoznak, azt viszont nem tudni, hogy alkalmi használókról, tulajdonosokról, vagy valamiféle összeírásról van-e szó. Az adat főként abból a szempontból értékes, hogy a kötet csíki használatára következtethetünk belőle. A kolligátum utolsó, töredékes darabjára – az egész könyvet záró III verso fólióra – az 1621-es dátumot írták rá: ez a legkorábbi bejegyzés a művekben. Itt azonban nem lokalizálható a helyszín, és nem is gondoljuk, hogy a marginália Csíkhöz kapcsolódik, nem elképzelhetetlen, hogy Gyöngyösön került a kötetbe, ha elfogadjuk, hogy onnan érkezett a kolligátum. Kis ragasztott címke látható még a pergamenen és az 576. sorszám, amely egy 18. századi leltározás nyoma. A L-jelzet, majd azt követően a könyv rövid címe a 19. század végéről datálódik, Glósz Miksa somlyói gimnáziumi tanártól, akit a leltár elkészítésére felkértek. A leltári címkéket aztán saját, kolostori nyomdájukban készítették el.

A hordozókönyvekből kinyerhető adatok után a töredékekhez tartozó kódex eredetének kérdésére kell visszatérnünk. A csíksomlyói lelet igazolhatja első benyomásunk, amelyet a zenei paleográfiai jegyek alapján vélelmeztünk, nevezetesen, hogy egy szép erdélyi gregorián kódex lehetett a könyvkötészeti alapanyag. Egy használaton kívüli, helyi egyházmegyes liturgikus zenei, de már elavult tartalmú, vagy használaton kívüli kézirat logikus választás lehetett e célra, viszont a történetet komplikálja mindaz, amire a többi fragmentum és a hordozókönyvek is utalnak: ez az erdélyi kódex feltehetően nem Erdélyben került a kötetekre, hanem Gyöngyösön. Láttuk, a szerzetesek révén könnyen eljuthatott egy erdélyi gregorián kódex Gyöngyösre, talán valamely utazó szerzetesnek tett szert meg a dekoratív kiállítású kézirat, amely ebben a korban, és különösen a ferencesek számára, akik kvadrát hangjegyekkel teleírt, kuriális liturgikus könyveket használtak, már csak esztétikus könyvkötési alapanyagként lehetett hasznos. Minden jel arra mutat tehát, hogy Gyöngyösön vágták szét a kódexet, majd ottani nyomtatott könyveket kötöttek a darabokba. Az egyik fragmentum sorsa viszont mégis az lett végül, hogy immár hordozókönyvével együtt visszatért Csíksomlyóra valamikor 1682 előtt.

A gyöngyösi könyvkötés körülményei homályosak. A „kötés” hanyag módja nyilvánvalóvá teszi, hogy zenei kódexlapjaink bizonyosan nem a gyöngyösi könyvtár 1755-ös könyvkötési hullámában kerültek a könyvekre, amikor a ferences Boshadt Timót és Roszner Juniper tetszetős történeti kötéseit elkészültek,⁴⁰ és amikor a Szendrei Janka által tanulmányozott nagy kvadrát graduále könyvészeti

alapanyaggá vált professzionális kezek között.⁴¹ Ilyen gyenge munkával, amely a három töredék esetében látható, biztosan nem elégedtek volna meg. Erdélyi kódexünk szétvágását és felhasználását tehát más időpontban kell keresnünk. Az 1658-as dátum jól használható *terminus ante quem*ként, hiszen ebben az évben már a pannonhalmi regiszterben találjuk a gyöngyösi (ma Pálos Könyvtárbeli) kötetet, vagyis a nyomtatványok ezt megelőzően még együtt, egy helyen lehettek Gyöngyösön. Tovább lépni ezen az úton csak a következtetések egyre ingoványosabb talaján lehetséges, analógiákat keresve. Más, egykor Gyöngyösön tartózkodó könyv, pl. a Monok István és Keveházy Katalin által kutatott⁴² szegedi kódexként ismert rendtörténet is a 17. század elején kaphatott pergamen kötet, talán abból az alkalomból, hogy Nádasi Gergely szécsényi guardián kölcsönzése nyomán átkerült a szécsényi rendházba. Karácsonyi János nagy monográfiája szerint Nádasi fontosnak tartotta a szigorú rendi fegyelmet, amelynek megtartását a könyvekkel is segíthették. Ráadásul épp 1621-ben (éppen a csíksomlyói kötet bejegyzésének időpontjában) költöztek a szécsényi kolostorba olyan fiatal ferencesek, akik a fegyelmesebb kolostori életforma mellett kötelezték el magukat.⁴³ Elképzelhető, hogy könyvtárrendezés fűződött a költözéshez? Sajnos nem tudjuk. Mindezen a három kolligátum vizsgálatának eredményei a kódex egykori gyöngyösi tartózkodására, a nyomtatott művek gyöngyösi eredetére és ottani átkötésére utalnak, s most áttérhetünk arra, mit árul el a három kódexfragmentum, ha alávetjük őket a gregoriánkutatás szokásos analitikus módszereinek.

*

A hordozókönyveket borító pergamentöredékek a beköttött művek méreteihez illeszkedő, különböző alakúra és nagyságúra vágott fóliódarabok.⁴⁴ A csíksomlyói kolligátumnál pl. az eredeti fóliót teljes szélességben megőrizték, míg a gyöngyösi és budapesti kötetek esetében a borító fólió hossza maradt épebb, s az egyik szélét vágták le. Ennek ellenére következtetni tudunk az egykori anyakódex teljes fólióira, amelyek kb. 40 cm szélesek min. 60 cm

⁴¹ SZENDREI 1984, 179–180.

⁴² A Csongrád megyei Levéltár ferences kódexe a *A Cronica, seu origo Fratarum Minorum de Observantia in Provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu Militantium ab anno 1313* c. korai magyar rendtörténeti mű másolatának vizsgálatakor felmerült, hogy az Nádasi Gergely szécsényi guardiánságához köthető. KEVEHÁZY–MONOK 1990, 65, 80.

⁴³ Karácsonyi János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* II, Budapest, 1923, 524.

⁴⁴ Az egyes töredékek és azon az írott részek (tükrök) méretei a következők: budapesti (S. Fr. I. m. 87): 266 x 406 mm / 266 x 282 mm; gyöngyösi (Ant. 674 borítója): 258 x 404 mm csíksomlyói (Cz Fr. 10): 260 x 387 mm / 179 x 246 mm;

⁴⁰ FÁY 2013, 1167, 1175.

hosszúságúak lehettek – ezek a 15. század végére jellemző nagy gregorián kóruskönyv-méretetek. Ami a töredékek korát illeti, a 80-as években már ismert gyöngyösi fóliódarabot a Szendrei-jegyzék a 16. század elejére datálja, a Pálos Könyvtár jegyzéke saját töredékét a 15. század elejére, míg a csíksomlyói jegyzék meghatározása a kettő közötti 15. század. Töredék-analógiák alapján, amelyek az erdélyi notációt különféle állapotokban mutatják be, a 15. század második fele tűnik valószínűnek a paleográfai jellegzetességek, pl. anemák tagolásának mértéke alapján.

A töredékek közül egyedül a restaurált budapesti esetében látható a fólió mindkét oldala, a másik két töredéket nem fejtették még le a hordozókönyvekről, vagyis a fóliók belső oldalának tartalmáról nincsenek információink. Így ismereteink egy reménybeli restaurálás után tovább gyarapodhatnak. Egy fólión 10–11 kottaszisztémát helyezett el a notátor, a töredékekből kiindulva, ép fólió híján, biztos számot nem lehet mondani. Nem ferences kódexről van szó: a notáció a magyar egyházmegyes íráshagyományra, mint említettük, annak keleti, erdélyi változatára utal.⁴⁵ A szisztémákban a négy piros kottavonal 7 mm-re helyezkedik el: a vonalak vékonyak, egyenletesek. A töredékeken fekete színű kotta- és szövegírás látható; fekete, kék és piros kapitálisokkal, piros címfeliratokkal és tétel-megjelölésekkel, feltűnő díszítő ornamentika nélkül. A szövegírás jellegzetessége, hogy kerekded, ún. rotunda formát használ a scriptor és nem gótikus textuálist. Egyik nyomunk az azonosításban, hogy Erdélyből többször dokumentálható zenei forrásokból a szöveglejegyzésnek ez a típusa.⁴⁶ A hangjelzés mellékjelei, a kulcsok, b-k, ahogy az az órjel vagy custos szintén informatív (1. táblázat): a c jele a központi magyar/ esztergomi formától kissé eltérően nem gömbölyű, hanem két részre válik szét: egy elnyújtott rombuszt formáló felső elemre, és egy ahhoz vékonyan hozzáfűzött hosszúkás, kevésbé visszakanyarodó alsó részre. Vizsgálataink a Szendrei Janka által kelet-magyarországiént körülírt periférikus íráshagyományban mutatták ki ennek a c-típusnak a párhuzamait. Az f rajza is különbözik a magyar hagyományban elterjedt fecskefarok-formától: a vékony behúzóvonallal indított hurok alatt a notátor ugyanis vízszintesen is áthúzza a függőleges vonalat, amely így a mai f-re emlékeztet. Figyelemre méltó a c és b összeírása, a b hosszanti vonalának elferdítése, amelynek konkrét párhuzamait egyelőre nem találtuk.

A szillabikus alapjel, a punctum egyediségét hosszúkás, a vonalakra ferdén felfekvő alakja adja, olykor hosszú befutóvonallal áll, amely forma szintén kelet-

⁴⁵ SZENDREI 1999, 62–63, 72–74.

⁴⁶ Lásd CZAGÁNY ET AL. 2006, 165.

magyarországi, közelebből erdélyi forrásokra jellemző.⁴⁷ Provenienciameghatározó neumának tekinthető még a clivis alakja, benne egy hosszú, íves vízszintes elemmel, mely egy mozdulattal kapcsolódik a függőleges virga-szárhoz. Nagyobb hangközlépes esetén a vízszintes elem megrövidül, és a lefelé haladó mozdulat válik hangsúlyossá, ettől a neuma rusztikus karakterűvé válik. A korábbi jellegzetes kerek esztergomi pes helyett, vagy a metzigót-magyar keveréknotáció formája helyett egy megtört vonalából álló fordított „z”-alakot dokumentálhatunk.

Kifejezetten erdélyi forrásokban látható az a climacus forma is, amely a kettőzött punctumok helyett egy széles, vízszintes vonallal, ún. fekvő virgával, annak cseppformaszerű változatával indítja a neumát, töredékeink eredetére vonatkozóan akár már ez az egy jel is árulkodó lehet: Szendrei Janka szerint az erdélyi notáció emblematikus megoldása ez. Még egy általánosan „erdélyi” vonás emelhető ki az írásképben: a neumaösszetételek íves, lendületes, horizontálisan elnyújtott kiképzése, mely a központi (esztergom–budai) íráshagyományban sem korábban, sem később nem jellemző. Míg a 14. századi esztergomi kalligrafikus notáció minden eleme arányos, sőt, a 15. század második felének metzigót-magyar neumái pontosan szabályozottak, pl. a punctumok már szabályos, szögletes rombuszok – vagyis a neumák improvizatív megformálása nem fordul elő –, töredékeink hangjelzése gördülékeny, spontán hatást kelt. Ha mintát keresünk, a 15. században divatba jövő használati kurzív magyar hangjelzést említhetjük meg. A töredékeken látható notáció ugyanakkor mégsem egyszerű használati célú gyorsírás, hanem gondos, igényes munka, amely érzésünk szerint szándékosan törekszik esztétikus, régies íráskép megjelenítésére. Összességében a hajlékony, íves, rajzos elemeket tartalmazó, s ezzel a korabeli merev, gótikus trendektől elütő kottakép a 15. századi erdélyi notáció elkülönítésére használható specifikum.

Ami a liturgikus tartalmat illeti, a fragmentumokon a zsolozsmaliturgia temporale részének, vagyis az év ünnepeinek és időszakainak officiumaiból találunk kivágatokat: egyrészt karácsony oktávájának incipites és kikottázott tételeit, másodsorban nagypénteki matutinum-részleteket (kikottázott Jeremiás-lamentációt és rezponzóriumot), valamint a nyári évközi időben a Próféták történetjének első három rezponzóriumát (2. táblázat).⁴⁸ Emellett a sanctoraléből is feltűnik egy tétel: a temporale időrendjébe beékelve a magyar hagyományban is tisztelt Becket Tamás püspök és vértanú laudésének Benedictus-antifónája található. A

⁴⁷ Az 1. táblázat mutatja a töredékek neumakészletét.

⁴⁸ A 2. táblázatban a töredékeken olvasható zsolozsma-szövegrészleteket emeltük ki. R=Rezonzórium.

várakozással ellentétben sem az itt közölt *Opem nobis o Thoma* antifóna, sem a temporale-részek tételreper-toárja nem szignifikáns a provenincia szemszögéből.⁴⁹ A Becket-zsolozsma egységes a magyar forrásokban, vagyis ezt a laudes-antifónát mindenhol megtaláljuk. A karácsonyi oktáva énekanyagáról épp ellenkezőleg vélekedhetünk: tételrendje annyira képlékeny, olyan változékony, hogy szinte forrásról forrásra más válto-gatást mutat, az egyezések és különbségek tehát nem lehetnek mérvadóak az alhagyomány meghatározásánál. A Próféták históriájának első három rezponzóri-uma is rögzített a magyar hagyományban, ahogy a nagypénteki rezponzorium helye.

Egyetlen liturgikus kuriózum, amelynek viszont nem találtuk eddig magyar forrásban párhuzamait, a gyöngyösi töredéken látható kikottázott Jeremiás-lamentációk összeállítása, amelyeket a matutinum ol-vasmányaiként énekeltek a Szent Három nap első nocturnusaiban. A magyarországi antifonálékkal szemben, amelyek struktúrája azonos a rendelkezésre álló esztergomi forrásokban, a csíki töredéken egy új variáció tűnik fel, másképp osztják szét a héber ABC betűihez kapcsolt Lamentáció-verseket.⁵⁰ A töredéken szereplő szövegi sorrendhez hasonló a nemzetközi CANTUS adatbázisban⁵¹ egy Assisibeli 13. századi fe-rencs breviárium notátumban található meg.⁵² Hogy ennek mi a jelentősége, arról van-e szó, hogy egy eset-leges ferences hatás mutatkozik meg egy magyar egy-házmegyés forrásban, azt még tovább kell vizsgálni. A lamentációkat egyébként a magyar egyházban szo-kásos 4. tónusú dallamon közli a gyöngyösi fragmen-tum, és nem a kuriális-ferences változatban.

A liturgikus tartalom tehát összességében nem volt iránymutató a forrás származását illetően, viszont egy unikális megoldásra fényt derített. A dallamrész-letek összehasonlító vizsgálata hasonló eredménnyel végződött: figyelemre méltó, hogy az esztergom-budai zenei változatokhoz képest⁵³ a dallamtöredé-keknek jelentős egyéni variánsai olvashatók (*1. kottapélda*). Ugyanakkor a magyar liturgikus zenei ha-gyományterület periferiájának dallamaihoz viszonyítva is önálló, máshonnan nem dokumentálható zenei mikrovariánsokban bővelkedő tételeket láttunk.

⁴⁹ A liturgikus tartalom analíziséhez az ún. CAO-ECE projekt nyomtatásban megjelent idevágó köteteit használtuk. Lásd DOBSZAY 2004; KOVÁCS 2010.

⁵⁰ A *Velum templi* rezponzoriumot általában nem a héber Sin és Thau betűivel indított lamentáció-versek előzik meg, hanem a He és a Vau, és nem is az Aleph-fel indító szakasz követi, hanem a Zai-val kezdődő.

⁵¹ <http://cantus.uwaterloo.ca/>

⁵² Lásd I-Ac 693: f. 113v. Nem teljesen azonos az olvasmányszö-veg viszont: a ferences verzió a 2. fejezetből, míg töredékünk az 1. fejezetből idéz.

⁵³ A dallami összevetés során a következő műveket használtuk: SZENDREI-DOBSZAY 1999, illetve : SZENDREI-DOBSZAY 2013.

A variánsok ugyan nem mutatnak túl a magyar zso-lozsmahagyományon, tehát a töredékeken megjelenő dallamalakokat karakteres altradícióként értelmezhet-jük a magyar hagyományon belül, amelynek kapcsola-tai a szegényes forráshelyzet alapján sajnos egyelőre nem tárhatók fel. Annyi bizonyos, hogy a keleti-ma-gyarországi hagyománykörhöz tartozó források, pl. az Erdély-Várad tradíciót képviselő Codex Albensis⁵⁴ neumákból kirajzolódó motívumaival nem vágnak egybe a dallamváltozatok, de az érett erdély-várad-i gregorián hagyományú Várad Antifonále variánsaival sem tapasztaltunk közelebbi kapcsolatot, inkább kü-lönbségek regisztrálhatók. (*2. kottapélda*). A dallami kü-lönbségek ugyanakkor nem ássák alá teóriánk az erdélyi provenienciáról, viszont felhívhatja figyel-münk a lokális altradíciók zenei változatosságára. A középkori kalocsa-bácsi érsekséghez tartozó várad-i illetve erdélyi püspökségek, Nagyvárad és Gyulafehér-vár központokkal nyilván rendelkeztek bizonyos önállósággal a liturgikus dallamok alakításában.⁵⁵ Mindez meggondolkodtató, még akkor is, ha mostani benyomásunk nem egy reprezentatív komplett dal-lamanyag, hanem pár töredékes zenei tétel alapján ala-kíthattuk ki.

Összegezve a fentieket: vizsgálati szempontjaink közül a három töredék sorsáról és eredetéről a könyv-történeti adatok és a zenei notáció árult el közelebbit, a liturgikus tartalom és a dallamok maguk kevésbé ár-nyalták a proveniencia kérdését. Fontos tanulság, hogy a jobbára kódextöredékekből álló, és nagyrészt feltáratlan erdélyi forrásanyag zenei vizsgálatát a jö-vőben el kell végezni, s ennek eredményeit be kell épí-teni a teljesebb forrásokat elemző munkák közé, hogy árnyaltabb képet kapjunk a magyar (esztergomi) ha-gyományon belüli erdélyi gregorián dallamtradícióról. Most fellelt fragmentumaink és a beléjük kötött pa-píralapú nyomtatott művek együttes vizsgálata azon-ban így is jelentősnek bizonyult: Egyfelől az irodalomtörténeti szakirodalomban élénken tárgyalt Gyöngyösi Ferences Könyvtár gyűjteményéről, egy-kori könyveinek vándorlásáról, a 17. század utáni fe-rencs kolostori könyvkultúra működéséről kaptunk új adatokat. Másfelől zenei paleográfiai vizsgálatunk a gregoriánkutatás számára egy mindeddig ismeretlen 15. századi magyar, nagy valószínűséggel Csíkból származó kódex egykori létezését bizonyította, amely alapján jogosan bízhatunk újabb idevágó kódexfrag-mentumok előkerülésében.

⁵⁴ Jelzet: Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211.

⁵⁵ A Némethújvári Ferences Kolostorban fellelt erdélyi töredékek nemrégiben elvégzett zenei vizsgálata is azt mutatta, hogy a dal-lamvariánsok számos ponton eltérnek a váradiaktól. Lásd GI-LÁNYI 2017.

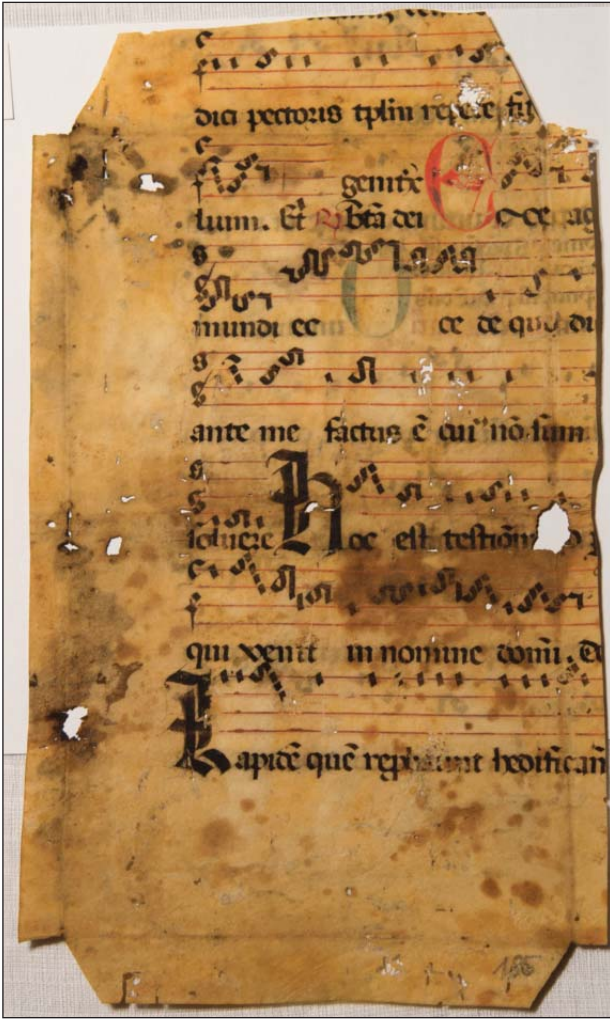
Irodalom

- BALLAGI 1879 Ballagi Aladár, *A csíksomlyói szent-ferenczrendi zárda könyvtára*. Magyar Könyvszemle IV, 4–5. szám, 266–267.
- CZAGÁNY ET AL. 2006 Czagány Zsuzsa – Muckenaupt Erzsébet – Papp Ágnes, *Liturgikus és kottás középkori kódextörédek a Csíksomlyói Ferences Kolostor egykori könyvtárának állományában*. IN Murányi János (szerk.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*. I. Társadalom-és Humántudományok. Csíkszereda.
- DEZSÉRI 1941 Dezséri Bachó László, *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös.
- DEZSÉRI 1944 Dezséri Bachó László, *A gyöngyösi templomok története*. Gyöngyös.
- DIÓS 2005 Diós István (főszerk.), *Pálos Könyvtár* szócikk, IN *Magyar Katolikus Lexikon X. (Oltal–Pneu)*. Szent István Társulat, Budapest, 2005. online, http://lexikon.katolikus.hu/P/Palos_Konyvtar.html (2017. 09. 30.)
- DOBSZAY 2004 Dobszay László, *Corpus antiphonarium officii – Ecclesiarum Centralis Europae. V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- EMÓDI 2013 Emódi András, *Gyöngyösi ferences könyvek XVI. századi possessorai a Szt. Máriai Római Katolikus Egyházmegye Műemlék-könyvtárából*. IN Medgyesy S. Péter – Ötvös István – Őze Sándor (szerk.), *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rendi lelkiségről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 2*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1184–1205.
- FÁY 2013 Fáy Zoltán, *Adalékok a Gyöngyösi Ferences Könyvtár történetéhez*. IN Medgyesy S. Péter – Ötvös István – Őze Sándor (szerk.), *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rendi lelkiségről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 2*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1166–1183.
- GILÁNYI 2014 Gilányi Gabriella, *Középkori kottás töredékek újrafelfedezése a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában*. IN Kiss Gábor (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012*. MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest, 389–394.
- GILÁNYI 2016 Gilányi Gabriella, *Medieval Musical fragments in the Pauline Library of the Central Seminary of Budapest. A Rediscovery*, tudományos előadás az International Musicological Society Cantus Planus munkacsoportjának konferenciáján 2016. augusztus 4-én. Kézirat.
- GILÁNYI 2017 Gilányi Gabriella, *Egy 14. századi erdélyi antifonále töredékei a németújvári ferences kolostorban*. Megjelenés előkészületben.
- KAISER 1930 Kaiser Nándor, *Index librorum saeculi XV. et XVI. bibliothecae PP. Franciscanorum. Gyöngyösini*. Budapest.
- KARÁCSONY 1923 Karácsony János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KEVEHÁZI–MONOK 1990 Keveházi Katalin–Monok István, *A Csongrád Megyei Levéltár ferences kódexe*. IN Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990, 65–82.
- KOVÁCS 2010 Kovács Andrea, *Corpus antiphonarium officii – Ecclesiarum Centralis Europae. VII/A Transylvania-Várad (Temporale). VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- MADAS–MONOK 2003 Madas Edit – Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó, Budapest.
- MAGYAR–ZVARA 2009 Magyar Árpád – Zvara Edina, *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*. IN Monok István (szerk.), *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 4*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

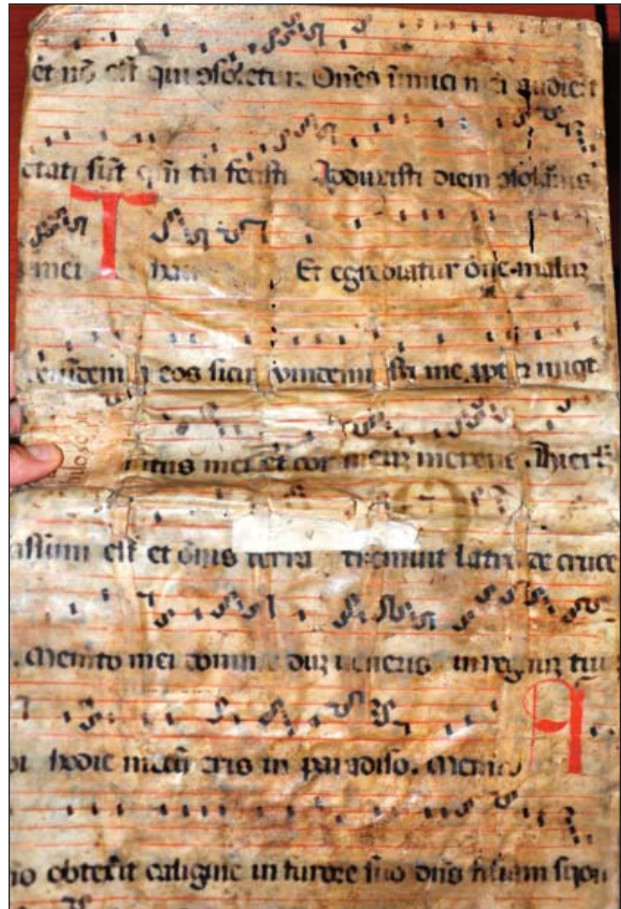
- MEZEY ET AL. 1989 Mezey László et al., *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis*. IN *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NYÁRY 1942 Nyáry Pál, *A Krakkói Egyetem magyar diákjai a XV–XVI. században*. IN *Művelődés-történeti Tanulmány*. Budapest, 21–30. Online, http://mek.oszk.hu/05400/05406/pdf/lengyel_nyaryp_krakko.pdf. IN V. Molnár László (szerk.), *A magyar-lengyel tudományos kapcsolatok múltjából*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2003.
- RÉCSEY 1902 Récsy Viktor, *A pannonbalmi Főapátság könyvtárának jegyzéke 1658-ban, Magger Andráss Placid főapát kormánya alatt*. Budapest.
- SAJÓ–SOLTÉSZ 1970 Sajó Géza – Soltész Erzsébet (szerk.), *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publici Hungariae asservantur*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SCHRAUF 1893 Schrauf Károly (szerk.), *Registrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakkói magyar tanulók-báza lakóinak jegyzéke 1493–1558*. IN *Magyarországi Tanulók Külföldön III*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SOLTÉSZ 1993 Soltész Zoltánné, *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*. IN *Magyar Könyvszemle* 109. 2. szám, 129–145.
- SOLTÉSZ 1997 Soltész Zoltánné, *Neves possessorok újabban felismert kötetei II*. IN *Magyar Könyvszemle* 113. 3. szám, 266–281.
- SZEDERKÉNYI 1891 Szederkényi Nándor, *Heves vármegye története III. Egervára elestétől visszavételéig. 1596–1687*. Érseki Lyceumi Nyomda, Eger.
- SZENDREI 1981 Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez I*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- SZENDREI 1984 Szendrei Janka, *XV–XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról*. IN Havasi Péter és Kecskés Péter (szerk.), *Tanulmányok Gyöngyösről*, 179–194.
- SZENDREI 1999 Szendrei Janka, *IV. A magyar notáció differenciálódása. Erdély, V. A magyar notáció demokratizálódása. Észak és Kelet-Magyarország*. IN Uő., *Középkori hangjegyzések Magyarországon. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez IV*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- SZENDREI–DOBSZAY 1999 Szendrei Janka – Dobszay László, *Antiphonen*. IN *Monumenta monodica medii aevi V/1–3*. Bärenreiter, Kassel.
- SZENDREI–DOBSZAY 2013 Szendrei Janka – Dobszay László, *Responsories 1–2*. Balassi Kiadó, Budapest.
- ZSINKA 1929 Zsinka Ferenc (szerk.), *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Gilányi Gabriella

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Zenetudományi Intézet
Budapest, Magyarország
gilanyi.gabriella@btk.mta.hu

1. facsimile: Budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtára, S. Fr. l. m. 87

2. facsimile: Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Ant. 674 borítója

3. facsimile: Csíksomlyói Ferences Könyvtár (Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda), Sign. Inv. 1766-69 (Cz. Fr. 10)

R) Aspice Domine quia

qui-a fa - cta est qui-a fa - cta est

ple - na ple - na

Do - mi - na gen - ti - um Do - mi - na gen - ti - um

non est quin con - so - le - tur non est quin con - so - le - tur

A) Dum medium silentium

i - ter per - a - ge - ret o-mni-po-tens i - ter per - a - ge - ret o-mni - po-tens

R) Ecce Agnus Dei

ec - ce ec - ce

an - te me an - te me

R) Velum templi

ve - ne - ris ve - ne - ris

re - gnum tu - um re - gnum tu - um

1. kottapélda: Esztergomi (központi magyar) dallamváltozat → az anti-fonále-töredékek verziója

A) Opem nobis o Thoma

Esztergom, töredék

O - pem no - bis o Tho-ma

Váradí Antifonále

Esztergom, töredék

vi - tam cor-ni - ge et in pa - cis

Váradí Antifonále

Esztergom

ec - ce

Váradí Antifonále

ec - ce

töredék

ec - ce

2. kottapélda: Az *Opem nobis o Thoma* antifóna változatai

Központi Papnevelő Intézet, Pálos Könyvtár, S. Fr. I. m. 87	
Becket Tamás zsolozsmája	f. 1r: Laudes, Benedictus-antifóna: [O] pem nobis o Thoma porrige [stantes ja-centes erige mores actus et] vitam porrige et in pacis [os viam dirige]
Karácsony oktávájának időszakában	Vesperás-antifóna: [Tecum] principium, zsoltár: Dixit Dominus, responzórium: [Verb]um caro, himnusz: A solis or[tus], verzikulus: Speciosus forma, Magnificat-antifóna: Dum medium sí [lentium] tenerent omnia
	Matutinum, invitatórium: Christus natus, antifóna: Dominus [dixit ad me]
	Responzórium (1–3.): O magnum mi[sterium], Descen[dit de celo], Quem vidistis
	R4: [Continet in gremio celum] terramque regentem virgo Dei [genitrix proceres comitantur he] riles per quos orbis ovans Christo [sub principe pollet] f. 1v: V4: [Domus pu] dici pectoris templum repente fit [Dei intacta nesciens virum verbo concepit fi] lium
	R5: Beata Dei
	R6: Ecce Ag [nus Dei qui tollit peccata] mundi ecce de quo di [cebam vobis qui post me venit] ante me factus est cujus non sum [dignus corrigiam calciamenti] solvere V6: Hoc est testimonium [quod perhibuit Joannes]
R7: [Benedictus] qui venit in nomine Domini V7: Lapidem quem reprobave-runt hedifican [tes ...]	

Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Ant. 674 borítója	
Nagypéntek	Matutinum, 1. nocturnusSIN. [Audierunt quia ingemisco ego,] et non est qui consoletur me. Omnes inimici mei audierunt [malum meum, la] etati sunt quoniam tu fecisti. Adduxisti diem consolationis , et fient simile] s mei.
	THAU. Et Inegrediatu r omne malum [eorum coram te] et vindemia eos, sicut vindemiasti me propter omnes iniquit [ates meas: multi enim gemi] tus mei, et cor meum mærens.
	R2 [Velum templi] scissum est et omnis terra tremuit latro de cruce [clamabat dicens.] Memento mei domine dum veneris in regnum tuum. [V. Amen dico ti] bi hodie mecum eris in paradiso. Mem [ento]
	A [LEPH quo] modo obtexit caligine in furore suo Dominus filiam Sion [pro-iecit de caelo terram inclitam Israhel et non recordatus est scabilli pedum suorum in die furoris sui]

Csíki Székely Múzeum, Cz. Fr. 10. (Sign. Inv. 1766–69)	
Pünkösöd utáni idő, Próféták históriája	Responzórium 1: [Vidi Dominum sedentem ... et ea que sub ipso erant reple-bant] templum, V1: Seraphin [stabant super] illud sex alealteri. Et.
	Responzórium 2: Aspice Domine de sede sancta
	Responzórium 3: Aspice Domine quia facta est desolata civitas plena divi-ciis sedet [in tris]ticia domina gencium. Non est qui consoletur eam misi Deus, V3: Plorans ploravit [...]

2. táblázat: Töredékeink zenei írásjel-készlete

	Custos	Kulcsok	Összetételek	Climacus	Scandicus	Porrectus	Torculus	Clivis	Pes	Punctum
S. Fr. I. m. 87 (Pálos Könyvtár)										
Ant. 674 borítója (Gyöngyös)		-								
Cz. Fr. 10. (Sign. Inv. 1766-69) (Csíksomlyó)										

FRAGMENTE DE ANTIFONARIU DIN SECOLUL AL XV-LEA DIN CĂRȚILE DIN TRANSILVANIA ȘI DIN CĂRȚILE FRANCISCANE CĂRORA LE APARTIN

Rezumat

Folia înregistrată în 1989 în colecția Seminarului Paulin a Bibliotecii Centrale din Budapesta și redescoperită în 2013, este un fragment de codex în notația maghiară. Această foaie dintr-un antifonariu din secolul al XV-lea, care este considerată a fi din Transilvania, a atras atenția asupra ei deja atunci când a fost descoperită, în special pentru stilul său special de notație muzicală. Nu după mult timp, o altă folie din același codex a fost recunoscută la Departamentul de Muzică Timpurie, în cadrul unor fotografii alb-negru ale fragmentelor codex din mănăstirea franciscană de

la Gyöngyös. O altă piesă a fost găsită nu cu mult timp în urmă în Catalogul fragmentelor Bibliotecii Franciscane de la Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc). În afară de iluminarea originii codicelui gregorian, studierea acestor fragmente de pergament găsite la o distanță una de cealaltă și a cărților tipărite acoperite și întărite de ele, ne-a permis să aruncăm o privire într-o perioadă interesantă după secolul al XVI-lea a culturii de carte a ordinului franciscan. Acest lucru a condus la concluzii care, dincolo de câmpul îngust al cercetării gregoriene, sunt valabile și în discipline mai largi, paralele.

15TH-CENTURY ANTIPHONER FRAGMENT'S FROM TRANSYLVANIA AND FRANCISCAN BOOKS TO WHICH THEY BELONG

Abstract

Registered in 1989 in the collection of the Pauline Library at the Budapest Central Seminary, and rediscovered in 2013, is a codex fragment in Hungarian notation. This leaf from a 15th-century antiphoner, thought to be from Transylvania, drew attention to itself when it was discovered, mainly for its special style of musical notation. Not long after, a further folio from the same codex was recognized at the Department of Early Music, in among some black-and-white photographs of codex fragments from the Franciscan Convent at Gyöngyös. Yet another piece

was found not long ago in the Fragments Catalogue of the Franciscan Library at Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc). Apart from illuminating the origin of the Gregorian codex itself, the inspection of these parchment fragments found at a distance from each other, and of the printed books covered and reinforced by them, also gave a glimpse into an exciting post-16th century period in the book culture of the Franciscan Order. This has led to conclusions pointing beyond the narrow field of Gregorian research into broader, parallel disciplines.